

ὀνομάτων, πού κάνει γενικότερα τὴν ἐμφάνισή της αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη ἀντανάκλαση στὸ ὀνοματολόγιο τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἐξελίξεις τῆς γλώσσας. Ἐνα παράδειγμα δίνουν τὰ νέα σύνθετα ὀνόματα μὲ λέξεις, ὅπως π.χ. νίκη, πού ἦταν ἀγαπητὰ καὶ νωρίτερα ἀλλὰ πού τώρα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά, ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση τῶν Ἐπινίκις⁵⁴ καὶ Νεικηφόρος⁵⁵ μὲ τὰ παλαιότερα Νικάνωρ⁵⁶, Νίκαρχος⁵⁷ καὶ Νικόλαος⁵⁸.

Κέντρον Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος
Ἐθνικὸν Ἴδρυμα Ἑρευνῶν
Ἀθήνα 1993

ΑΡΓΥΡΩ Β. ΤΑΤΑΚΗ

54. Feissel, *ὁ.π.* σημ. 20, σ. 31-32 ἀρ. 9 πίν. II. Βλ. καὶ τὴν συζήτηση γιὰ ἀνάλογα σύνθετα ὀνόματα: Tataki, *ὁ.π.* σημ. 19, σ. 386-87.

55. *SEG* 12 (1955) 345.

56. Cormack, *ὁ.π.* σημ. 27, σ. 201-202 πίν. 40α.

57. *IG* VII 2848.

58. Ἡ μαρτυρία τῆς Ἐδεσσας εἶναι τοῦ 3ου αἰῶνος μ.Χ.: Α.Κ. Βαβρότσας, «Ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἐδεσσα», *Ἀρχαία Μακεδονία* IV (Θεσσαλονίκη 1986) 60-62 ἀρ. 5 = *SEG* 36 (1986) 620, τὸ ὄνομα ὅμως μαρτυρεῖται στὴν Μακεδονία πολὺ νωρίτερα μὲ ἰδιαίτερη συχνότητα στὴν Ὀρεσιτίδα, βλ. σχετικὰ Ριζάνης, Τουράτσουλου, *ὁ.π.* σημ. 23, ἀρ. 186 στ. I 43, 46, 49, 53, II 56, III 43, 51. Βλ. ἐπίσης Tataki, *ὁ.π.* σημ. 19, σ. 369 γιὰ τὴν διάδοση τοῦ ὀνόματος στὴν Μακεδονία, στὴν Ἠπειρο, στὴν Θεσσαλία καὶ ἄλλοι.

Ἡ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΥΨΙΣΤΟΥ ΣΤὴν Ἐδεσσα

Μελετώντας κανεὶς τὸν πατέρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων Δία, θα βρεθεῖ μπροστὰ σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μελετῶν, ἀλλὰ καὶ σ' ἓνα πλήθος δεδομένων, πού προέρχονται ἀπὸ τις πιο διαφορετικὲς περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ κόσμου¹. Ὡς γνωστόν, τὸ ὄνομά του ὁδηγεῖ σ' ἓνα θεὸ τοῦ οὐρανοῦ, τοῦ αἰθέρα καὶ τῆς φωτεινῆς ἡμέρας, πού σχετίζεται μὲ τὰ καιρικὰ φαινόμενα, δηλαδὴ τὰ νέφη, τὴ νοτιά, τὴ βροχὴ, τὸ χιόνι, τὸ χαλάζι, τὸν κεραυνό, τὴν ἀστραπή καὶ τὴ βροντή, τὴν αἰθρία καὶ τὴν ξηρασία. Μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ταιριάζει καὶ τὸ δεδομένο ὅτι λατρευόταν σ' ὅλο τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο (Ἑλλάδα, νησιά, Μεγάλῃ Ἑλλάδα, Μικρὰ Ἀσία, Κύπρος) πάνω στα ὄρη, γι' αὐτὸ καὶ ἔφερε τὴν προσωνυμία τοῦ ὄρους πάνω στο ὁποῖο λατρευόταν (π.χ. Ολύμπιος, Αἰθῶς, Τομάριος, Κιθαιρώνιος, Υμηττός, Λύκαιος, Αταβύριος, Ἰδαῖος κ.τ.λ.) ἢ ἔφερε ἐπικλησεις (ὅπως Ακραιός, Ἐπάκριος, Ακρολοφείτης ἢ Λοφείτης, Κορυφαῖος), οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν τὴ λατρεία ἀπὸ τὴ θέση τῶν ιερῶν τοῦ σε κορυφῆς υψωμάτων, λόφων καὶ ἀκροπόλεων. Ἐδῶ πιστευόταν ὅτι ὁ Θεὸς εἶχε τὸ θρόνον του, ὅτι μάζευε τὰ σύννεφα καὶ μ' αὐτὰ ἐστελνε στὴ γῆ τὴ βροχὴ, τὸ χαλάζι καὶ τὸ χιόνι. Ἐπομένως, μίαν βασικὴ λειτουργία τοῦ Δία ἦταν τοῦ Θεοῦ τῆς βροχῆς ἢ γενικότερα τοῦ καιρικοῦ θεοῦ, πού θεωρεῖτο υπεύθυνος γιὰ τὸν καιρὸ καὶ τὴν γονιμότητα τῆς γῆς. Ὁ "ὑέτιος-ὄμβριος" ἢ "νότιος" θεὸς βοηθοῦσε τὴν γονιμότητα καὶ τὴν καρποφορία τῆς γῆς καὶ ἔδινε τὴν ευκαιρία νὰ τιμηθεῖ ὁ ἴδιος ὡς "ἄφριος, ἱμαῖος, καρποδότης, ὄπωρεὺς, γεωργός, πλουτοδότης κ.τ.λ.". Ὁ ἴδιος ἐστελλε τὴν ξηρασία καὶ ὁ ἴδιος τὴν σταματοῦσε, ἀνοίγοντας τοὺς κρουνοὺς τοῦ οὐρανοῦ ὡς Ἀφείσιος.

Ὁ Δίας ὡς καιρικὸς θεὸς στὴ Μακεδονία λατρευόταν κυρίως μὲ τις προσωνυμίες Ολύμπιος, Ὑψιστος καὶ Ὑπερβερέτης.

Ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Ὑψίστου καὶ τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μ' αὐτήν, εἶναι ἓνα θέμα, πού ἔχει ἀπασχολήσει ἐπανελημμένα πολλοὺς ἐρευνητές. Τὰ τελευταῖα χρόνια μάλιστα τὸ ἐνδιαφέρον ξαναζωντάνεψε μετὰ τὴν εὕρεση

1. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ στὸν ἀρχαῖο κόσμο βλ. Α. Β. Cook, *Zeus, A Study in Ancient Religion* I-II (1965). Η. von Hulsen, *Zeus, Vater der Götter und Menschen* (1967). Πρόσφατη συλλογὴ τῶν μαρτυριῶν καὶ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ἐξέλιξης τοῦ Θεοῦ στὴ *RE* X, A (1972) 253-376, λ. Zeus (Teil I: Epiklesen) καὶ *RE* XV (1978) 993-1481, λ. Zeus (Teil II). Καὶ τὰ δύο τώρα καὶ σε βιβλίο: Η. Schwabl, *Zeus* (1978). Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, "Zeus: Παρατηρήσεις γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Θεοῦ", *Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Φιλ. Σχ. ΑΠΘ* 20 (1981), σ. 353-370. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Δία στὴ Μακεδονία βλ. S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit* (1977), σ. 90 κεξ.

νέων αναθηματικών μνημείων, που έκαναν ελκυστική την επανατοποθέτηση των διαφόρων προβλημάτων της λατρείας του Θεού.

Τα προβλήματα της λατρείας του Θεού που θα απασχολήσουν εδώ είναι, πρώτον, η παρουσίαση των μνημείων της λατρείας του Διός Υψίστου στην Έδεσσα, δεύτερον, ο εντοπισμός της θέσης του ιερού του Θεού, τρίτον, οι αναθέτες - οι θρησκευτικοί τίτλοι - θεσμοί λατρείας του Θεού στη Μακεδονία², και τέταρτον, το περιεχόμενο της λατρείας του.

Στην Έδεσσα μέχρι σήμερα είναι γνωστά τα παρακάτω μνημεία λατρείας του Θεού:

1. Ψηλή πεσσομορφη στήλη, ανάθημα του Ζωίλου Αλεξάνδρου³ στο Δία Υψιστο (Εικ. 1). Το μνημείο δεν ήταν μόνο ο μνημειακός φορέας της αναθηματικής επιγραφής, αλλά συγχρόνως και η ενεπίγραφη βάση μιας πλαστικής πιθανότατα εικόνας του Διός Υψίστου, όπως την γνωρίζουμε από τα ανάγλυφα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων του Θεού από τη Μακεδονία. Η στήλη φέρει ανάγλυφη επικρανίτιδα. Στη ζώνη που δημιουργείται και περιτρέχει τη στήλη στις πλατιές πλευρές αποδίδεται σε κεντρική θέση μια τρίφυλλη άκανθα. Στις γωνίες των πλευρών της παριστάνονται τέσσερις μικροί καθιστοί γρύπες με τα φτερά τους υψωμένα. Στις αντίστοιχες στενές πλευρές της υπάρχουν από ένας διπλός τετράφυλλος ρόδακας. Στα δύο τρίτα του ύψους της η στήλη περιβάλλεται από μια ανάγλυφη γιρλάντα με φύλλα δρυός δεμένη στις γωνίες με ταινίες. Πάνω από αυτήν υπάρχει ανάγλυφος αετός με μισοανοιγμένα φτερά προς τα αριστερά. Μεταξύ αετού και της επίστεψης φέρει την παρακάτω τρι-στιχη επιγραφή:

*Ζωίλος Ἀλεξάνδρου
ὑπὲρ τῶν παιδίων
Διὶ Ὑψίστῳ*

Ύψος: 1,485 μ. Πλάτος: 0,47 - 0,40 μ. Πάχος: 0,26 μ.

Χρονολογείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Βρέθηκε στην περιοχή ΒΑ. της Κάτω πόλης της Έδεσσας, κάτω από το λόφο του Αγίου Λουκά.

KAME (Κατάλογος Αντικειμένων Μουσείου Έδεσσας) αρ. 47+49.

2. Τα προβλήματα αυτά αποτελούν αντικείμενα μιας ευρύτερης μελέτης, που έχει εκπονηθεί για το Δία ως καιρικό Θεό στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία (Π. Χρυσοστόμου, "Η λατρεία του Δία ως καιρικού Θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία". Επίσης, βλ. Π. Χρυσοστόμου, "Δυτικομακεδονικά ευχαριστήρια στο Δία Υψιστο", *ΑΕΜΘ* 5 (1991). Και οι δύο μελέτες είναι υπό έκδοση).

3. Σ. Πελεκίδης, *ΑΔ* 8, 1923, 268 αρ. 2-3, εικ. 3, 7. Μ. Ταčeva-Hitova, "Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländern", *Bst* 19 (1978) 71 αρ. 10. Σ. Δρούγου, "Διὶ Ὑψίστῳ, Η αναθηματική στήλη του Ζωίλου στην Έδεσσα", *Εγνατία* 2 (1990) 45 κεξ., σχ. 1-3, εικ. 1-8, 10-11.

2. Μαρμάρινος ενεπίγραφος αρράβδωτος κιονίσκος, του οποίου το κατώτερο τμήμα διαμορφώθηκε ως βάση με κυλινδρική πλίνθο και είδος αβαθούς σκοτίας⁴ (Εικ. 2). Το ανώτατο τμήμα του δουλεύτηκε σε σχήμα δωρικού κιονοκράνου, πάνω στο οποίο υπάρχει κυλινδρικό επίθημα. Κάτω από το κιονόκρανο και στο ανώτερο τμήμα του κορμού του έχει φιλοτεχνηθεί γιρλάντα από κλαδιά δρυός, δεμένα με ταινίες. Φέρει την παρακάτω τετρά-στιχη επιγραφή:

*Χάρης Ἀλεξάν-
δρου καὶ Δημή-
τριος Χάρητος
Διὶ Ὑψίστῳ.*

Ύψος γραμμ: 1,5 εκ.

Ύψος: 0,97 μ. Πλάτος: 0,33 μ.

Χρονολογείται στο α' μισό του 1ου αι. π.Χ.

Οι αναθέτες πιθανότατα ανήκαν στην οικογένεια του Ζωίλου Αλεξάνδρου του προηγούμενου μνημείου. Επιπλέον και τα δύο μνημεία πιθανότατα έγιναν από τον ίδιο τεχνίτη⁵.

Ο βωμός βρέθηκε στο χωριό Εκκλησοχώρι, που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση ΒΑ. του λόφου του Αγίου Λουκά, από όπου και είχε πιθανότατα μεταφερθεί.

KAME αρ. 139.

3. Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη με ανάγλυφο αέτωμα⁶ αφιερωμένη στο Δία Υψιστο (Εικ. 3). Στις γωνίες πάνω από το αέτωμα αποδίδονται εξάφυλλοι ρόδακες, ενώ στο τύμπανό του φιλοτεχνείται ανάγλυφος μηνίσκος προς τα πάνω. Κάτω από το αέτωμα παριστάνεται ανάγλυφος αετός με μισοανοιγμένα φτερά, που στρέφει το ανυψωμένο κεφάλι του προς τα αριστερά του θεατή. Τον αετό περιβάλλει πλατύ στεφάνι από κλαδιά βελανιδιάς, που δένεται με ταινία. Ανάμεσα στο στεφάνι και το επιστύλιο του αετώματος αποδίδονται μικρά βούκκρανα σε πρόστυπο ανάγλυφο. Στο οριζόντιο γείσο του αετώματος υπάρχει η επιγραφή "Διὶ Ὑψίστῳ", ενώ κάτω από το ανάγλυφο η επιγραφή:

*Ὑπὲρ τῆς σωτηρίας
Μ. Οὐβίου Ἀμβούα.
Οἱ συνήθεις ἐπιμελη-*

4. B. Perdrizet, *BCH* 22 (1898), 347 αρ. 2. W. Baege, *De Macedonum Sacris* (1913), σ. 8. J.M.R. Cormack, "Zeus Hypsistos at Pydna", *Δ' Συμπόσιον τῆς Αρχαίας Μακεδονίας* (1978), σ. 193 κεξ. (201). πίν. 39α. Ταčeva-Hitova, *ό.π.*, σ. 71 αρ. 8. Δρούγου, *ό.π.*, σ. 52-53, εικ. 9.

5. Δρούγου, *ό.π.*, σ. 53 σημ. 17.

6. Σ. Πελεκίδης, *ΑΔ* 8 (1923), 268 αρ. 1, εικ. 7β. Ταčeva-Hitova, *ό.π.*, σ. 71 αρ. 9.

- 5 *ταί Σ. Ποσιδωνίου
του Ταρούλου και
Γ. Ποντίου Τορκουάτου,
Π. Ούέτιος Νάρκισσος,
Λ. Λιβύρσιος Χρύσιππος,
Γ. Φλαούσιος Ἴαλυπος,*
- 10 *Σεκοῦνδος Ἀδύμου,
Μελέτη Ἀπολλοδώρου,
Ἀπολλωνίδης Θευδᾶ,
Μ. Ούίβιος Ἑρμέρας,
Ἑπαφρᾶς Δαμοθάρους,*
- 15 *Μ. Ἀντώνιος Μούστιος
Κρίσπος.
Ἔτους 89Ρ, Περίτιου. Ἱερητεύ-
οντος Μ. Ἀττίου Λόγγου,
ΡΥΣ ἐποίει.*

Ὑψος γραμμ. 1,5-2,5 εκ.

Ὑψος 1,25 μ. Πλάτος: 0,39-0,415 μ. Πάχος: 0,13 μ.

Ο χαρακτήρας δεν αποφεύγει τα λάθη στη χάραξη της επιγραφής (π.χ. Σ. Ποσιδωνίου του Ταρούλου και Γ. Ποντίου Τορκουάτου, Απολλοδώρου, αντί Απολλοδώρου). Τα γράμματα των πρώτων πέντε στίχων έχουν διπλάσιο σχεδόν μέγεθος από τα γράμματα των υπόλοιπων στίχων.

Από τη χρονολογία που υπάρχει στην επιγραφή το μνημείο στήθηκε κατά το μήνα Περίτιο το 51 π.Χ., όταν ιερέας του Διός Υψίστου ήταν ο Μ. Ἀττίος Λόγγος. "Οἱ συνήθειες ἐπιμεληταί", που αναφέρονται στην επιγραφή με τα ονόματα σε γενική, είναι δύο, ο Σ. Ποσιδώνιος Ταρούλος και ο Γ. Πόντιος Τορκουάτος. Πρόκειται για τους φροντιστές της θρησκευτικής ομάδας, που ανέλαβαν το στήσιμο του μνημείου στο ιερό. Στο τέλος της επιγραφής αναφέρεται ο τεχνίτης της στήλης πιθανότατα με τα αρχικά του. Οι υπόλοιποι εννέα, που τα ονόματά τους δίνονται σε ονομαστική, είναι μέλη του λατρευτικού θιάσου.

Βρέθηκε στην περιοχή ΒΑ. της Κάτω πόλης της Έδεσσας, κάτω από το παρεκκλήσι του Αγίου Λουκά.

ΚΑΜΕ αρ. 22.

4. Αναθηματικός ενεπίγραφος βωμός με επίσκεψη, που απολήγει σε ελαφρά ανάγλυφα αετώματα στις τρεις πλευρές του⁷ (Εικ. 4).

7. Baege, *ό.π.*, σ. 8. Σ. Πελεκίδης, *ΑΔ* 8 (1923), 268-69, εικ. 7β. Cook, *Zeus II*, σ. 878 αρ. 9. J.M.R. Cormack, *ABSA* 58 (1963), 24 αρ. 7. Тацева-Нитова, *ό.π.*, σ. 71 αρ. 6. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία* (1955) σ. 12-13.

Σώζεται το μπροστινό αέτωμα, το οποίο φέρει σχηματοποιημένα ακρωτήρια, ενώ στο τύμπανό του αποδίδεται σχηματοποιημένος ρόδακας. Ο βωμός βρέθηκε σε δύο κομμάτια, ενώ λείπει το μισό περίπου κατά τον κατακόρυφο άξονα. Στην πάνω του επιφάνεια υπάρχει τόρμος, όπου πιθανότατα στερεωνόταν με μολυβδοχόηση κάποιο ανάθημα. Μέσα σε ελαφρά βαθυσμένο πεδίο υπάρχει πάνω δεξιά το όνομα Πό(πλιος) Αίλιος, χαραγμένο με μικρότερα γράμματα.

Φαίνεται ότι ο τεχνίτης αρχικά είχε παραλείψει να χαραχτεί το πλήρες όνομα του αναθέτη και το πρόσθεσε εκ των υστέρων στη θέση που έπρεπε και στο διαθέσιμο χώρο.

*Πό. Αίλιος
Δι Ὑψίστω Τερεν-
τιανός Ἀττικός
κατ' ὄναρ.*

Ὑψος: 1,25 μ. Μ. Πλάτος: 0,415 μ. Πάχος: 0,13 μ.

Μάρμαρο λευκό χοντρόκοκκο.

Χρονολογείται στο τέλος του 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.

Ο Πό(πλιος) Αίλιος Τερεντιανός Αττικός αφιέρωσε το μνημείο αυτό στο Δία Ὑψιστο, μετά από κάποιο όνειρό του.

ΚΑΜΕ αρ. 21.

5. Αναθηματική στήλη στο Δία Ὑψιστο⁸, που σήμερα είναι χαμένη και η οποία έφερε την παρακάτω επιγραφή:

*Δι Ὑψίστω εὐχήν,
Μάρκος Λιβύρσιος Οὐάλης.*

Χρονολογήθηκε στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

6. Μαρμάρινος ανάγλυφος αετός⁹, όρθιος κατενώπιον, που έχει λίγο ανοικτά τα φτερά του (Εικ. 5). Το πίσω μέρος του είναι αποκρουσμένο, εκτός από ένα μικρό τμήμα του, που είναι δουλεμένο με χοντρό βελόνι. Λείπει ο λαιμός με το κεφάλι του, τμήματα των φτερών του και το κάτω μέρος των ποδιών του.

Βρέθηκε κατά την ανασκαφή του 1983 σε χώρο, που σχηματίζεται από το τείχος και την ανατολική πύλη (στα δυτικά της) της Κάτω πόλης της Έδεσσας.

Σ. Ὑψος: 0,36 μ. Σ. Πλάτος: 0,29 μ. Μ. Πάχος: 0,115 μ.

ΚΑΣΛΕ. Ακατάγραφο.

7. Μικρός αετός από κοκκινόφαιο ντόπιο λίθο με λίγο ανοικτά τα φτερά

8. Duchene-Bayet, *Memoire sur une mission au mont Athos* (1877) 103 αρ. 136. Baege, *ό.π.*, σ. 8. Cook, *Zeus*, II, σ. 878 αρ. 9.

9. Τα αναθήματα των αετών (των ιερών πτηνών του Θεού ή της ίδιας της ενσάρκωσής του) στα ιερά του Διός Υψίστου στη Μακεδονία είναι συχνά. Στις περισσότερες φορές μάλιστα αυτά τα ίδια τα αγαλμάτια ή τα ανάγλυφα των αετών μπορούν να πιστοποιούν από μόνα τους τη λατρεία του Θεού.

του, ο οποίος στέκεται όρθιος κατενώπιον πάνω σε συμφυή πλίνθο¹⁰ (Εικ. 6). Από τον αετό λείπει ο λαιμός με το κεφάλι του, ενώ η πίσω όψη του είναι ακατέργαστη.

Χρονολογείται στα υστερορρωμαϊκά χρόνια.

Βρέθηκε στις 26-10-1971 στο στρώμα καταστροφής του δωματίου 5, που αποκαλύφθηκε στην πρώτη δεξιά πάροδο, στην περιοχή ανατολικά της νότιας πύλης της Κάτω πόλης.

Σ. Ύψος: 0,19 μ. Πλάτος: 0,135 μ. Πάχος: 0,085 μ.

KAME αρ. 231.

Η παλαιότερη έρευνα είχε τοποθετήσει το ιερό του Διός Υψίστου στην Ακρόπολη της Έδεσσας, χωρίς όμως να διαθέσει κάποιο βάσιμο στοιχείο. Η επανεξέταση του προβλήματος έγινε δυνατή, μετά τη μελέτη της τοπογραφίας της πόλης και της θέσης που βρέθηκαν τα αναθήματά του Θεού, καθώς και της μελέτης γενικότερα των ιερών του Διός Υψίστου στη Μακεδονία.

Τα παραπάνω αναθήματα του Διός Υψίστου φαίνεται ότι προέρχονταν από ένα σημαντικό ιερό του Θεού, που δεν αναφέρεται από καμμία φιλολογική πηγή. Η ιδανικότερη θέση για την τοποθέτησή του ιερού είναι ο λόφος του Αγίου Λουκά (Εικ. 7-10), γιατί ακριβώς κάτω από το λόφο βρέθηκαν ξαναχρησιμοποιημένα ως καλύμματα χριστιανικών τάφων δύο από τα παραπάνω αναθήματα (αρ. 1,3)¹¹. Δύσκολα θα είχαν μεταφερθεί από μακριά, επειδή πρόκειται για τα μεγαλύτερα και τα βαρύτερα από όλα τα γνωστά αναθήματα του Θεού. Η αρχική τους θέση θα ήταν κάπου εκεί κοντά, στημένα πιθανότατα στο Ιερό του Διός Υψίστου¹². Ο λόφος, που έχει σχήμα κολουρου κώνου, αγκαλιαζόταν στο σημείο αυτό από την ημικυκλική πορεία της Εγνατίας οδού. Στο λόφο υπάρχουν ακόμα και σήμερα αιωνόβιες βελανιδιές, που είναι το ιερό δέντρο του Θεού, αφού συναντάται και σε άλλα μαρτυρημένα ιερά του, καθώς και στα μνημεία της λατρείας του.

Σε τομή, που έγινε το 1986 στα νότια της μικρής εκκλησίας, με την προσπά-

10. Ένα πήλινο ειδώλιο αετού βρέθηκε στη στρωματογραφική τομή, που έγινε το 1990 στην εσωτερική παρειά του νότιου σκέλους του τείχους της πόλης. Ακόμα ένα τμήμα μαρμάρινου μικρού αναγλύφου των ρωμαϊκών χρόνων, που είχε ξαναχρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό και στο οποίο παρατηρείται όρθιος κατενώπιον ο Δίας και δεξιότερα το δεξιό φτερό αετού, βρέθηκε στις ανασκαφές της Κάτω Πόλης της Έδεσσας (Ύψος: 0,23 μ. Πλάτος: 0,14 μ. Πάχος: 0,05 μ.). ΚΑΣΛΕ αρ. 694.

11. Σ. Πελεκίδης, ΑΔ 8 (1923), 268-269 αρ. 1-3.

12. Στην περιοχή αμέσως βόρεια του λόφου του Αγίου Λουκά βρέθηκε το 1957 το χάλκινο χέρι (ύψους 0,14 μ.) του Σαβάσιου (1ος-2ος αι. μ.Χ.), (Κ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, Μελέτες ΑΔ 22 (1967), 149 κεξ.). Πρόκειται μάλλον για κτέρισμα τάφου, αφού βρέθηκε σε πήλινο αγγείο και στην παραπάνω περιοχή έχουν επισημανθεί τάφοι της ρωμαϊκής εποχής. Σημειώνεται ότι ο Σαβάσιος στη Μικρά Ασία συγκρητίστηκε κατά την ελληνιστική εποχή με τον ιουδαϊκό Θεό Ιαβέ-Γιαβέ-Γιαχβάβ-Θεό Ύψιστο, αποκτώντας και αυτός την προσωνυμία του Θεού Ύψιστου.

θεια τοποθέτησης αρδευτικών σωλήνων στην περιοχή του Λόγγου από την Εταιρεία ΕΛΛ-ΚΑΤ, αποκαλύφθηκαν στρώμα καταστροφής με λακωνικά κεραμίδια και οπτοπλίνθους, μεγάλοι μαρμαρίνοι πλίνθοι, μαρμαρίνο ιωνικό κιονόκρανο και μια βάση κιονίσκου, που χρονολογούνται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Με την ευκαιρία αυτή έγινε διερευνητική τομή στα Δ.ΝΔ. του ναού και στο άκρο του πλατώματος του λόφου, όπου βρέθηκε αναλημματικός τοίχος (διεύθυνσης Β-Ν), μήκους 6 μ., πλάτους 0,80 μ. και ύψους 1,5 μ.), κτισμένος από μικρές πέτρες και κονίαμα, που γωνίαζε προς τα ανατολικά με δύο άλλους τοίχους. Στη ΒΑ. γωνία του εσωτερικού του χώρου, που σχηματίζεται από τους παραπάνω τοίχους, ανασκάφτηκε λακκοειδής τάφος, καλυμμένος με σχιστολιθικές πλάκες. Ο τάφος περιείχε ένα νεκρό με το κεφάλι προς τα ανατολικά και μια πλήληνη οινοχόη των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Οι παραπάνω τοίχοι ανήκουν προφανώς σε πρόσκτισμα ή ανάλημα μικρής παλαιοχριστιανικής βασιλικής και είναι γνωστή η συνήθεια να θάβονται οι πρώτοι χριστιανοί μέσα και γύρω από το χώρο λατρείας. Κατά τη σύντομη ανασκαφή δεν βρέθηκε βέβαια κανένα αποφασιστικό στοιχείο, που να επιβεβαιώνει τη λατρεία του Θεού στο λόφο αυτό, αλλά πιθανότατα η βασιλική κτίστηκε στη θέση ενός παλαιότερου ειδωλολατρικού ιερού, πιθανότατα του Διός Υψίστου¹³. Αν ευσταθεί η παραπάνω άποψη, το ιερό του Θεού υπήρχε ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια, όπως δείχνουν τα παλαιότερα αναθήματα (αρ. 1-2). Η μνημειακότητα ορισμένων αναθημάτων δείχνει ότι πρόκειται για ένα σημαντικό ιερό της πόλης, που δεν γνωρίζουμε όμως αν έχαιρε κάποιας ευρύτερης ακτινοβολίας. Το ιερό φαίνεται ότι είχε ήδη εγκαταλειφθεί μετά τα μέσα του 3ου μ.Χ., γι' αυτό και τα αναθήματά του χρησιμοποιήθηκαν στην ανοικοδόμηση του υστερορρωμαϊκού τείχους της Κάτω πόλης, αλλά και στην κατασκευή παλαιοχριστιανικών τάφων, κάτω από το λόφο του Αγίου Λουκά, δίπλα από την Εγνατία οδό.

Ο Δίας Ύψιστος λατρευόταν σε πολλά μέρη της Μακεδονίας, όπως δείχνουν οι αναθηματικές επιγραφές και τα άλλα αναθηματικά μνημεία της λατρείας του. Στη Βοττιαία η λατρεία του Διός Υψίστου ακόμα είναι γνωστή στην Πετριά Έδεσσας, στη Μιέζα, στην Πατρίδα Βέροιας, στη Βέροια, στην Κύρρο, στο Άνυδρο Γιαννιτσών, στην Αγροσυκιά Πέλλας και στην Ειδομένη. Η λατρεία του Θεού μαρτυρείται ακόμα στο Γαρέφι της Αλμωπίας, στην Πύδνα της Πιερίας, καθώς και στην Κοζάνη, στον Άγιο Ελευθέριο Κοζάνης, στην Αιανή, στην Άνω Κώμη και στο Βελβενδό της Ελίμειας. Στην Εορδαία είναι γνωστή στην Ακρινή και πιθανόν στην Ποντοκώμη και στο Ανατολικό, ενώ στην Ορεστίδα πιθανόν

13. Είναι γνωστόν ότι οι πρώτοι χριστιανοί "εξαπάλαξαν" τα ειδωλολατρικά ιερά, τα λατρευτικά αγάλματα και τα αναθήματα, για να καθαγιάσουν τους νέους λατρευτικούς χώρους, κτισμένους βέβαια στις ίδιες ακριβώς θέσεις ή ακόμα μετέτρεπαν τους ειδωλολατρικούς ναούς σε χριστιανικές εκκλησίες. Για το θέμα βλ. Ν. Παπαχατζής, Η θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα (1987), σ. 207 κεξ.

στο Χορηγό Βοΐου και στην Αγία Άννα Νεστορίου. Από το νομό Κοζάνης γενικότερα, χωρίς να είναι γνωστός ο τόπος της προέλευσής τους, προέρχονται επτά ακόμα αναθήματα στο Δία Ύψιστο. Στην Τυμφαία ο Δίας ο Ύψιστος είναι γνωστός στο Σύνδενδρο Γρεβενών. Στη Λυγκησίδα μαρτυρείται στην Ηράκλεια και το Βαΐ, που βρίσκεται στα ΝΑ. της πόλης Bitola (Μοναστήρι) της Δημοκρατίας των Σκοπίων. Στην Παιονία η λατρεία του Θεού μαρτυρείται στο Δρεπνο, στο Βεσίνα και στο Vojšanci της Δημοκρατίας των Σκοπίων. Στην Κρηστωνία ο Θεός είναι γνωστός στο Ίωρον, ενώ στη Μυγδονία τον γνωρίζουμε από τη Θεσσαλονίκη και τον Ανθεμούντα. Τέλος, η λατρεία του Θεού μαρτυρείται επιγραφικά στη Βέργη (πρώην Κοπάτσι) της Βισαλτίας, στην Παροιόπολη-Παρεϊόπολη (Sandanski) της Σιντικής και στο Χαλκερό Καβάλας, που ανήκε στην Ηδωνίδα.

Τα στοιχεία λατρείας, που προκύπτουν από τις επιγραφές και την εικονογραφία των αναθημάτων του Διός Υψίστου στη Μακεδονία, παρόλο που είναι αρκετά, δεν βοηθούν ιδιαίτερα την έρευνα. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι ότι μαρτυρούνται λατρευτικές ομάδες (θηρησκευτικοί θίασοι ή σύνοδοι), που αποτελούνταν από ένα περιορισμένο αριθμό μελών. Αναφέρονται π.χ. ομάδες με 34 θηρησκευτές του Θεού στη Βέργια και την Πύδνα.

Μάλιστα, οι λατρευτές-συνθηρησκευτές του Διός Υψίστου σε μια άλλη δημοσίευτη στήλη της Βέργιας ήταν κυρίως απελεύθεροι και δούλοι, μεταξύ των οποίων βρισκόνταν αρκετοί επαγγελματίες (όπως π.χ. χρυσοχόος, χαλκεύς, ηλοκόπος=κατασκευαστής καρφιών, λιθοτός, βαφεύς, γναφεύς, μαντοτόμος, πλάς, τέκτων, κηπουρός, παλαιστρεΐτης), που ανήκαν κυρίως στο εργατικό δυναμικό της βιοτεχνίας της πόλης. Στην Πύδνα από τους 34 συλλατρευτές του Θεού μόνο για δύο δηλώνεται η κοινωνική ή επαγγελματική τους θέση (οικέτης και οικονόμος)¹⁴. Στη Βέργια η αναθέτρια του Θεού Αγαΐς πιθανότατα ήταν δούλη¹⁵, ο αναθέτης του Διός Υψίστου στην Αγροσυκιά Πέλλας, ο Εύφρασος, ήταν οικονόμος (δούλος ή απελεύθερος)¹⁶, στην Κοζάνη ο αναθέτης Χρυσέρως Φιλίππου ήταν δούλος¹⁷, που ασκούσε το επάγγελμα του αμπελοουργού, στο Χαλκερό Καβάλας ο αναθέτης Εύτυχος ήταν επιστάτης των λατόμων¹⁸, ενώ ο ένας άλλος αναθέτης, ο Ταρσάς, ήταν χαλκεύς¹⁹.

14. Για την επιγραφή της Πύδνας βλ. J.M.R. Cormack, *Mélanges helléniques offerts à Georges Daux* (1974), σ. 51 κεξ.

15. Α.Β. Tataki, *Ancient Beroia, prosopography and society* (1988), σ. 83 αρ. 17 και σ. 481.

16. Π. Χρυσοστόμου, "Η τοπογραφία της βέργιας Βοττιαίας", *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (1990), 230.

17. Θ. Ριζάκης - Ι. Τουράτσουλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας* (1985), σ. 37-38 αρ. 22, πίν. 8.

18. Γ. Μπακαλάκης, "Θρακικά ευχαριστήρια εις τον Δία", *Θρακικά* 6 (1935), σ. 302-318.

19. Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, "Ένα τοπικό ιερό Διός Υψίστου κοντά στην Καβάλα", *Θρακική Επετηρίδα* 7 (1987-1990), σ. 214 κεξ., εικ. 6-8.

Οι γυναίκες που μαρτυρούνται στις ομάδες των θηρησκευτών του Θεού είναι ελάχιστες (τρεις στην Πύδνα και μια στην Έδεσσα), ενώ σπάνιες είναι και οι αναθέσεις μνημείων από γυναίκες, (η Αγαΐς από τη Βέργια και η Δαζείπα Δυτούλου από την Ειδομένη).

Στη λατρεία του Διός Υψίστου στη Μακεδονία μαρτυρούνται οι παρακάτω θηρησκευτικοί τίτλοι: Ιερέυς, αρχισυνάγωγος, διάκονοι, λογιστής, προστάτης, γραμματεύς, επιμελητής και κριτής.

Στην Έδεσσα (αρ. 3) ως ιερέας του Διός Υψίστου είναι γνωστός ο Μ. Άττιος Λόγγος. Πρόκειται για τη μοναδική μαρτυρία του τίτλου αυτού για τη λατρεία του Θεού στη Μακεδονία (51 π.Χ.).

Αρχισυνάγωγος αποκαλείτο ο ανώτατος λειτουργός, ο επόπτης μιας τοπικής λατρείας (εδώ του Διός Υψίστου). Ο τίτλος αυτός, που καθιερώνεται στη λατρεία του Θεού στη Μακεδονία κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, είναι γνωστός από την Πύδνα²⁰ και τη Βέργια²¹.

Ο τίτλος του διακόνου (=υπηρέτη)²² στη Μακεδονία είναι γνωστός μόνο σε δύο αναθήματα του Θεού από τη Βέργια. Το αξίωμα του κριτή μαρτυρείται στη Βέργια, καθώς και στο γυμνασιαρχικό νόμο της ίδιας πόλης²³. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για κριτή σε διαφορές του θιάσου με μέλη του ή μεταξύ των μελών του θιάσου.

Ο κριτής, όταν κάποιος ήθελε να γίνει μέλος του θιάσου, έπρεπε να εξετά-

20. Cormack, *ό.π.*, σ. 51 κεξ.

21. Tataki, *ό.π.*, σ. 103. αρ. 149 και 264 αρ. 1129. Ο τίτλος συναντάται ακόμα στο Δίον (Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1930, 50) και στη Θεσσαλονίκη (D. Pandermalis, *Klio* 65 (1983), 162-163, εικ. 1. E. Voutiras, *ZPE* 90 (1992), 87 κεξ., πίν. XVla-b). Ακόμα μαρτυρείται π.χ. σε συνήθειες του Ηρακλή και "των περι Άλέξιον" της Θεσσαλονίκης, της Ποτίδειας, στο "κολλήγιον" της Ολύμπου (Δ. Κανατσούλη, "Μακεδονική πόλις", *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), 273-4), του Θρακικού Θεού Ήρωος (G. D. Hadzits, *Trans. Proc. Am. Phil. Assoc.* LXIX (1938) 61 κεξ. αρ. 15) ή Ήρωνος Αυλωνείτη, (G. Daux, *Αρχαία Μακεδονία*, Β' (1977), σ. 322-323 σημ. 18-19). Ο τίτλος "συναγωγεύς" μαρτυρείται στη Δήλο (G. Fougeres, *BCH* 11, (1887), 256 αρ. 7). Οι τίτλοι "συνάγωγος, αρχισυνάγωγος-αρχισυναγωγίσσα" συναντώνται κυρίως στην εβραϊκή θρησκεία (*SEG* XXXIII, 1602).

22. Ο τίτλος είναι συνώνυμος μ' αυτόν του υπηρέτη, π.χ. μαρτυρείται σε καταλόγους αξιωμάτων ενός θιάσου στο Θύρρειον (*SEG* XXVII, 159, *SEG* XXIX, 478), σε καταλόγους αξιωμάτων της λατρείας του Δία Κρηξίμου στη Μητρόπολη της Ιωνίας (*SEG* XXXI, 1164, *SEG* XXXII, 1165) και αλλού (Fr. Bömer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom* (1990) σ. 222 κεξ.). Είναι ενδιαφέρον, ότι στο νόμο λειτουργίας (εσωτερικό κανονισμό) του θηρησκευτικού θιάσου του Διός Υψίστου στη Φιλαδέλφεια του "Αρσινοείτη" νομού της Αιγύπτου, που χρονολογείται στην περίοδο του Πτολεμαίου Αυλητή (69-58 π.Χ.), ο επικεφαλής των λατρευτών αποκαλείτο "ηγούμενος", κάτω από τις διαταγές του οποίου βρισκόταν "ο ύπηρέτης" (A.D. Nock-C. Roberts-T.C. Skeat, "The Gild of Zeus Hypsistos", *HarvTheolRev.* XXIV, 1936, 436).

23. *SEG* XXVII, 261, B 26. *Bull. Epigr.* 1988, 833.

σει²⁴ τον υποψήφιο, αν είχε τα απαραίτητα προσόντα και αν ναι, εισηγείτο την εισδοχή του στους υπόλοιπους θρησκευτές, που ψήφιζαν “εί ἄξιος φαίνοιο καὶ ἐπιτήδειος”. Οι “ἐπιμεληταί” στη στήλη της Πύδνας ή οι “συνήθεις ἐπιμεληταί”, δύο τον αριθμό, που μαρτυρούνται στην ανάγλυφη στήλη της Έδεσσας (αφ. 3) πιθανότατα ήταν οι υπεύθυνοι φροντιστές-προνοητές για την ανέγερση των αναθημάτων μνημείων των θιάσων στο Δία Ὑψιστο. Οι αναθέσεις των μνημείων στο Θεό γίνονταν π.χ. υπέρ της σωτηρίας κάποιου μέλους του θρησκευτικού-λατρευτικού θιάσου-συλλόγου, ένδειξη ότι τα μέλη του είχαν καθήκοντα, όχι μόνο τη λατρεία του Θεού, αλλά και την ανάπτυξη της κοινωνικότητας μεταξύ των μελών του, την αλληλεγγύη του θιάσου σε περίπτωση, που κάποιο μέλος του βρισκόταν σε δύσκολη κατάσταση, καθώς και τη φροντίδα για τη μετά θάνατο τιμή κάθε μέλους του.

Ένας από τους βασικούς σκοπούς των θρησκευτικών αυτών ομάδων ήταν η λατρεία του Διός Ὑψίστου για την πρόκληση βροχής, που γονιμοποιούσε τη γη και την έκανε να καρποφορεί, εξασφαλίζοντας έτσι την επιβίωση των ανθρώπινων κοινωνιών. Είναι γι' αυτό το λόγο, που ο ουράνιος καιρικός θεός Δίας Ὑψιστος, ταυτόχρονα είχε δικαιοδοσία στο ζωικό και στο φυτικό κόσμο, προστατεύοντας τη βλάστηση, την παραγωγή των δημητριακών, την καρποφορία των δέντρων και των αμπελιών.

Ὡς προς το ερώτημα για το πότε ακριβώς λατρευόταν ο Δίας Ὑψιστος, οι σχετικές μαρτυρίες που υπάρχουν δεν είναι αρκετές. Μόνο σε τρεις αναθηματικές επιγραφές στο Δία Ὑψιστο μαρτυρούνται οι ακριβείς ημερομηνίες της ανάθεσης (έτος, μήνας και ημέρα)²⁵.

Ίσως να μην πρόκειται για τυχαίες αναθέσεις, αλλά οι ημέρες των αναθέσεων να συμπίπτουν με τις γιορτάσιμες ή μέρες του Θεού, όπως θα προσπαθήσει να δείξει η διαπραγμάτευση των στοιχείων, που διαθέτει η έρευνα. Στον κιονόσκο της Αγαΐδος από τη Βέροια και στην επιγραφή της Πύδνας οι αναθέσεις έγιναν στις η' (=18) του μήνα Δαισίου²⁶, ενώ στην επιγραφή του Ανύδρου Γιαννιτσών²⁷ στις δ' (=4) του μήνα Δίου. Σημειώνεται ότι ο Δίος ήταν ο 1ος μήνας (γύρω στις 15 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου) του έτους, ενώ ο Δαΐσιος ήταν ο 8ος μήνας του μακεδονικού ημερολογίου (γύρω στις 15 Μαΐου-15 Ιουνίου). Ο Δαΐσιος ήταν ο σιτογόνος μήνας, κατά τον οποίο οι συχνές βροχές βοηθούσαν στο

24. Ο τίτλος του εξεταστού, που πιθανότατα έχει μια παρόμοια σημασία, μαρτυρείται στη Θεσσαλονίκη [E. Voutiras, *ZPE* 90, (1992) 94].

25. Η ανάγλυφη στήλη της Έδεσσας (αφ. 3) αφιερώθηκε κατά τον μήνα Περίτιο (από τη μακεδονική γιορτή Περίτια προς τιμήν του Ερμή), J.N. Kallérís, *Les anciens Macédoniens I* (1988) σ. 247, σημ. 5, Π σ. 563-64 σημ. 3.

26. Για το Δαΐσιο βλ. Kallérís, *ό.π.*, II, σ. 557 σημ. 4-6.

27. Π. Χρυσοστόμου, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (1990) 211 αφ. 3.

μέστωμα των δημητριακών και των άλλων καρπών. Επίσης, στο μήνα αυτό συνέβαιναν και συμβαίνουν οι καταγίδες με τις καταστροφικές χαλαζοπτώσεις στη Μακεδονία.

Επομένως, η λατρεία του Θεού κατά την εποχή αυτή δεν σχετιζόταν μόνο με τις απαραίτητες βροχές, αλλά και με τον εξευμενισμό του Θεού για την αποτροπή των χαλαζοπτώσεων, που προκαλούσαν καταστροφές στη δενδροφορία και γενικότερα στις γεωργικές καλλιέργειες. Αντίθετα, ο Δίος²⁸ ήταν ο μήνας, κατά τον οποίο άρχιζαν τα πρωτοβρόχια, που ήταν απαραίτητα για την καλλιέργεια και την σπορά των δημητριακών. Πράγματι, η λατρεία αυτή του Δία και η σχέση του με τα πρωτοβρόχια διαπιστώνεται και από τον οπισθότυπο των νομισμάτων του Φιλίππου Ε' και Περσέα, όπου παριστάνεται αετός καθιστός πάνω σε άροτρο²⁹. Δύσκολο είναι να υποστηριχθεί ότι ο Δίας Ὑψιστος γιόρταζε στη Μακεδονία σε δύο ημερομηνίες. Ὡς Θεός της φθινοπωρινής βροχής, που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση κάθε γεωργικής καλλιέργειας, πρέπει να λατρευόταν στη Μακεδονία στις 4 του μήνα Δίου (στις 18 ή 19 Οκτωβρίου), που ήταν η εποχή της έναρξης του οργώματος και της σποράς. Ὡς Θεός των βροχών και των καταγίδων, αλλά και της αποτροπής των χαλαζοπτώσεων³⁰ (προστάτης επομένως της σιτογονίας, της δενδροφορίας και της αμπελοκαλλιέργειας), δεν αποκλείεται να λατρευόταν στο τέλος της Ἀνοιξης, στις 18 του Δαισίου (γύρω στις 3 Ιουνίου). Η επίκληση των θρησκευτών του Διός Ὑψίστου στις περισσότερες φορές δεν ήταν τίποτε άλλο από το “Θεέ μου βρέξε μια βροχή” (“Ὑσον, ὕσον, φίλε Ζεῦ”). Ἐτσι παρακαλούσε ο αγρότης παλαιότερα, αλλά και αυτή ήταν η παράκληση των λιτανειών σε περιόδους παρατεταμένων ανομβριών, πριν γενικευτούν οι μηχανικές καλλιέργειες με τις τεχνητές αρδεύσεις, οι οποίες παρεγκώνισαν, χωρίς όμως να εξαφανίσουν την εξάρτηση, αλλά και τη θρησκευτική ανάγκη του Ὑψίστου Θεού.

Τελειώνοντας μπορούμε να θέσουμε το πρόβλημα της καταγωγής της λατρείας του Διός Ὑψίστου στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, χωρίς όμως να ασχοληθούμε ιδιαίτερα με το θέμα, μια και μας έχει απασχολήσει σε άλλη μελέτη μας. Έχοντας υπόψη ότι ορισμένα από τα αναθήματα του Διός Ὑψίστου στη Μακεδονία (όπως π.χ. το ανάθημα του Ορέστη Λιμναίου από τον Ἅγιο Ελευθέριο Κοζάνης³¹, το ανάθημα του Αρτεμά και του Νεικάρονα, των γιων του Νεικάρο-

28. Kallérís, *ό.π.*, II, σ. 566 σημ. 3.

29. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Macedonia und Paionia III* (1935) 194 αφ. 23-24, πίν. XXXV, 196 αφ. 3-4, πίν. XXXVI.

30. Για τη λατρεία του Δία Χαλάσιου Σώζοντος (“ὕπερ εὐκαρτίας καὶ ἀβλαβείας τῶν καρπῶν”) βλ. *RE* X, 1 (1972) 372-373 (H. Schwabl.)

31. Ριζάκης-Τουράτσογλου, *ό.π.*, σ. 21 αφ. 3, πίν. 2.

να από την Ακρινή Εορδαίας³², καθώς και το ανάθημα του Ασκληπιόδωρου Ιέρωνος από τον Ανθεμόντα³³) χρονολογούνται πριν από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. και επομένως είναι τα αρχαιότερα γνωστά τεκμήρια λατρείας του Θεού στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, μπορεί βέβαια να υποστηριχθεί ότι η λατρεία αυτή ξεκίνησε από τη Μακεδονία και στη συνέχεια διαδόθηκε σε πολλά μέρη του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου. Πρόκειται για μια κατεξοχήν μακεδονική λατρεία, όπως δηλώνουν το πλήθος των επιγραφών και των άλλων μνημείων, καθώς και ο μεγάλος αριθμός των ιερών του Διός Υψίστου, τα οποία έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα σε πολλούς τόπους της Μακεδονίας.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Η ΜΑ “ΜΗΤΕΡΑ” ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Η Μητέρα των θεών δείχνει να έχει παλιές τοπικές ρίζες στη Μακεδονία. Αυτό μας το επιβεβαιώνουν πλήθος απελευθερωτικές κι αναθηματικές επιγραφές, αφιερωμένες στη ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ, τη Θεά Μα, που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία της Μακεδονίας. Σε ναό της Θεάς στη Λευκόπετρα της Ημαθίας μια επιγραφή ανατίθεται στη ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ ΑΥΤΟΧΘΟΝΙ¹. Στην ίδια περιοχή (κοντά στον Αλιάκμονα) η ονομασία εκκλησίας-σήμερα πια ερειπωμένης-σαν Παλιά Παναγία διατηρεί-θαρρείς-τον απόηχο λατρείας από τους παλιούς Μακεδόνες της Μητέρας θεάς, της παλιάς, της εντόπιας, της αυτόχθονης. Άλλωστε, μερικά χιλιόμετρα ανατολικότερα στο ξωκκλήσι της Ανάληψης, περιοχή του χωριού Ράχη, σ' εντοιχισμένη επιγραφή διαβάζουμε τ' όνομα της θεάς ως Μα.

Για την έντονη λατρεία της Μητέρας θεάς και τη διαχρονική της παρουσία στον ελλαδικό χώρο ο Emily Vermeule² γράφει: “Η εκπληκτική δύναμη και αντοχή αυτής της θρησκείας, της τόσο βαθειά ριζωμένης στην αγροτική ζωή, γίνεται φανερή από το γεγονός ότι ουδέποτε εξαφανίστηκε εντελώς από την Ελλάδα. Μπορεί να ετέθει εκτός νόμου, να έγινε ανεπίσημη, να μετασηματίσθηκε, να καταπιέσθηκε, να δεσμεύθηκε, να μπήκε στην πολιτική ζυγαριά σε αντιπαράβολη με νεότερες θρησκείες, αλλά οποιοσδήποτε αρχαιολόγος που μελετά τη θρησκεία θ' αναγνωρίσει σ' αυτήν ένα από τα πρωταρχικά δώρα του Νε-

1. Βλ. Α. Βαβρίτσα, “Επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα”. Αρχαία Μακεδονία (πρακτικά Δ' Διεθνούς Συμποσίου) ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 64 και σημ. 10.

2. E. Vermeule, Ελλάς: Εποχή του χαλκού, Αθήνα 1983, σ. 23. Βλ. και Βιβλίο των Νεκρών, Εκδόσεις Πύρινος Κόσμος, Αθήνα, σ. 14-15, όπου διαβάζουμε τα όσα αποκαλυπτικά βάζει στο στόμα της Ίσιδας ο Απουλήμιος, όταν η θεά απευθύνει το λόγο προς το Λούκιο: “Ίδές, καθώς οι παρακλήσεις-σου με παρακίνησαν, εγώ είμαι η Φύση, η αρχική πηγή όλων των πραγμάτων, η βασίλισσα όλων των αιώνων, η υπέρτατη από τις θεότητες, η κυρίαρχος των πνευμάτων των νεκρών, η πρώτη των ουρανίων υπαρχεων, η παγκόσμιος ύλη, η ενιαία και εντούτοις πολύμορφη μορφή της αδημούργητης ύπαρξης. Κυβερνώ με το βλέμμα μου τις σκοτεινές κορυφές των βουνών, τους ανέμους των θαλασσών, την ηρεμία του Κάτω βασιλείου. Όλη η γήινη σφαίρα λατρεύει τη θεότητά-μου, κατά ποικίλους τρόπους, με διάφορα δόγματα και κάτω από κάθε είδους ονόματα. Οι Φρύγιοι με αποκαλούν Πεσινουντίκα, την μητέρα των θεών, οι αυτόχθονες της Αττικής Κερρώπεια Αθηνά, οι Κύπριοι Αθηνά της Πάφου, οι τοξοφόροι Κρήτες Άρτεμη Δίκταινα, οι τριγλωσσοί Σικελιανοί Στυγία Περσεφόνη, οι Ελευσίνιοι αρχαία θεά των πολέμων Ενώ ή Εκάτη ή Ραμνουσία, οι Αιθίοπες, οι Άρειοι και οι Αιγύπτιοι, που είναι ειδήμονες της αρχαίας σοφίας, αποδίδουν σ' εμένα τ' αληθινό όνομά-μου: βασίλισσα Ίσις”. Στο ίδιο πιο πάνω έργο (σ. 14) διαβάζουμε πως ο Πλούταρχος αναφέρει ότι στη μετόπη του ναού της θεάς υπήρχε η επιγραφή: “Εγώ η Ίσις είμαι παν ό,τι υπήρξε, υπάρχει ή θα υπάρξει, κανένας ποτέ θνητός δε με αποζάλυε”.

32. Ριζάκης-Τουράτσογλου, ό.π., σ. 89-90 αφ. 90, πίν. 32.

33. M. B. Hatzopoulos-L.D. Loucopoulou, Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia) I (1992) 50-51, Α5, πίν. XI, 1-2.